

Günay Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN BEYNƏLXALQ DİALEKTLƏRİ ONLARIN TƏDQIQI TARIXI İŞİĞINDA

Açar sözlər: *İngilis dilinin amerikan variantının dialektləri, Amerikan dialekt cəmiyyəti, İngilis dilinin beynəlxalq dialektləri arxivi*

Keywords: *Dialects of American English, American Dialect Society, International Dialects of English Archive*

Ключевые слова: *Дialeкты американского варианта английского языка, Американское общество диалектов, Архив международных диалектов английского языка*

Sosiolinqvistikada dialektlər sosial və regional olmaqla iki qrupa bölünür. Bu bölgü konkret amillərə əsaslanır. Regional dialektlər adətən coğrafi sərhədlərə görə müəyyənləşdirilir. Belə dialektlər yalnız müəyyən regionlar çərçivəsində istifadə edilir. Bu və ya digər dialektin daşıyıcısının nitqi həmin dialektin istifadə olunduğu regionun hüdudlarından kənarında müəyyən anlaşılmazlıq yarada bilər. Başqa sözlə, hər bir cəmiyyətin dili özlüyündə “dialekt” formasında mövcuddur.

Dilçilər uzun müddət dildəki variativliyi sosial siniflərin mövcudluğu ilə əlaqələndirmişlər. C.B.Şou “Pigmalion” əsərində oxucuya İngiltərədə dilin sosial təbəqənin ən böyük göstəricisi olduğunu nümayiş etdirmişdir. ABŞ-də cəmiyyət çoxdillli və multidialektaldır. Burada “cəmiyyət” termini təsadüfi işlədilməmişdir. Məlumdur ki, dil yalnız müəyyən bir cəmiyyətdə və özünün formaları ilə reallaşır. Beləliklə, “sosial dialekt” termini təkcə coğrafi amil ilə deyil, həm də ondan istifadə edənlərin sosial fonları ilə əlaqəlidir.

ABŞ-də afro-amerikan və Çikano ingiliscəsi ən geniş yayılmış və daha çox tədqiq olunmuş sosial dialektlər hesab olunur. İngilis dilinin amerikan variantının regional dialektlərinin sistemli şəkildə tədqiqi isə XIX əsrə qədər elmi əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Lakin XIX əsrdə bu dialektlərə maraq o qədər güclü olmuşdur ki, 1889-cu ildə Amerika dialektlər dərnəyinin yaranmasını labüd etmişdir. 1925-ci ildə həmin dərnəyin “Dialektlərə dair qeydlər” adlı jurnalı təsis olunmuşdur. Jurnalda mütəmadi olaraq ingilis dilinin amerikan variantının regional, etnik və sosial dialektləri ilə bağlı tədqiqatlar dərc edilmişdir. Dərnək Şimali Amerikada ingilis dili və onun dialektlərinin tələffüz, qrammatika, leksikologiya, frazeologiya və coğrafi yayılma məsələlərini tədqiq etmək məqsədilə yaradılmışdır. Beləliklə, ingilis dilinin bütün sahələrini əhatə edən dialektoloji tədqiqatlar bütün XX əsr boyu aparılmışdır.

İngilis dilinin amerikan variantı haqqında ilk ümumiləşdirilmiş və sanballı tədqiqat H.L.Menkenin “The American Language” əsəri hesab olunur. İlk dəfə məhz bu əsərdə ingilis dilinin amerikan variantı müstəqil dil kimi təqdim edilmişdir. Burada müəllif oxuculara bu dilin regional və sosial dialektləri ilə bağlı aparıldığı əsaslı tədqiqatın nəticələri haqqında da ətraflı məlumat vermişdir.

Anqlo-amerikan regional dialektləri uzun müddət tarixçi, folklorşünas və dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu sahədə ən böyük uğuru C.Rayt özünün 6 cildə ibarət “İngilis dialekt lüğəti” ilə qazanmışdır. Həmin lüğət dialektologiya sahəsində tədqiqatçılar üçün əvəzolunmaz mənbədir. C.Raytın açdığı cığır F.Kassidi üçün “Amerikan ingiliscəsi lüğəti”nin (“Dictionary of American English”) tərtibində ilham mənbəyi olmuşdur. 1960-cı ildə F.Kassidin oxuculara təqdim etdiyi və ingilis dilinin amerikan variantının regional dialektlərinin lüğət tərkibinin öyrənilməsi sahəsində ən böyük uğur hesab olunan dördcildlik “Regional ingiliscənin dialektoloji atlası” (“Dialect Atlas of Regional English”) da məhz həmin lüğətin nəşrindən sonra reallaşmışdır. Bu atlasın sonuncu – altıncı cildi 2009-cu ildə nəşr edilmişdir.

İngilis dilinin amerikan variantının regional dialektlərini ilk dəfə sistemli şəkildə H.Kuras tədqiq etmişdir. Tədqiqatın nəticəsi kimi 1930-cu ildə nəşr etdirdiyi “Amerika Birləşmiş Ştatlarının linqvistik atlası” əsərində o, dialektoloji metod əsasında regional dialektlərin səslər, qrammatik konstruksiyalar və leksik vahidlərinin ənənəvi təsvirini vermişdir. 1931–1933-cü illərdə H.Kuras daha genişmiqyaslı tədqiqat aparmışdır. O yenə də ənənəvi dialektoloji metoda müraciət edərək əsasən yaşlı nəslin nümayəndələrindən ibarət respondentlər qrupu arasında sorğu keçirmişdir. Yerli fauna və flora, adət-ənənə və məişət ilə bağlı leksikanın daxil edildiyi sorğu vərəqlərinə respondentlərin verdiyi cavablar əsasında H.Kuras Amerika Birləşmiş Ştatlarının regional dialektlərinin ilk bölgüsünü aparmışdır. O, fonoloji və leksik vahidlər əsasında regional dialektlərin 3 qrupunu müəyyənləşdirmişdir: Şimal (North), Midlənd (Midland) və Cənub (South) [2, p.126]. Məsələn, su və ya digər maye maddələrin daşınması üçün istifadə edilən silindrik əşya (vedrə) Şimal və Cənub regionlarında pail, Midlənd ərazisində isə bucket adlandırılır. H.Kurasın tədqiqatının çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, sorğu ABŞ-nin şəhər sakinləri arasında aparılmışdır. Avropalı dialektoloqların fikrincə, adətən şəhər dialektləri ucqarlardan gəlmiş miqrantların dilləri hesabına daha mürəkkəb və onların struktur normaları çərçivəsindən kənara çıxan bir forma alır. Ona görə də “şəhər dialektləri” əsasında sorğu heç də tam doğru nəticələrə gəlməyə imkan vermir.

1960-cı illərdə dialektlərin tədqiqində sosial-iqtisadi vəziyyət, yaş, cins, milliyyət və başqa xarici amilləri nəzərə alan yeni metodların yaranması ilə ABŞ-də dialektologiya sahəsində V.Labov kimi görkəmli mütəxəssislər yetişdi. Sosiolinqvistik inqilaba qədər dialektologiya və linqvistik variativlik ilə bağlı tədqiqatlarda cins və irq məsələləri heç vaxt nəzərə alınmadığından Qərbi Afrika miqrantlarının törəmələri olan afro-amerikalıların nitqi, “yerli qara ingilis dili” diqqətdən kənar qalmışdı. İngilis dilinin yerli afro-amerikan dialektinin sistemli şəkildə

tədqiqi isə qaradərillilərin 1960-cı illərdə siyasi və sosial bərabərlik uğrunda mübarizəsi – “İnsan hüquqları” və “Qara güc” hərəkatları ilə diqqəti öz üzərinə çəkməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Bu sahəyə diqqəti yönəldən ilk tədqiqatçı məhz V.Labov olmuşdur. O, həmin dövrdə geniş yayılmış “qaradərili uşaqların anadangəlmə və ya genetik linqvistik çatışmazlıqları olur” fikrinin əksini sübut edən tədqiqatlar aparmış və nəticələrini 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi “Language in the Inner City: Studies in the Black Vernacular English” kitabında əks etdirmişdir. “Academic Ignorance and Black Intelligence” məşhur məqaləsini də V.Labov qaradərillilərə həsr etmişdir.

1990-ci illərdən sonra amerikan dialektologiyası tamamilə fərqli – rəqəm-sallaşdırılmış dialekt bazası və atlasının yaranması istiqamətində inkişaf etməyə başlamışdır. Pensilvaniya Universitetinin professoru V.Labov və həmin universitetin əməkdaşları Ş.Aş və Ç.Boberq Amerikan ingiliscəsi üzrə telefon sorğusu (Telephone Survey of American English / TELSUR) layihəsi üzrə dialektologiya sahəsində genişmiqyaslı tədqiqatlar apararaq mühüm nəticələr əldə etmişlər. Bu layihəyə əsasında 1991–2000-ci illərdə ABŞ və Kanada ərazisində yaşayan 762 ingilisdilli sakin ilə telefon sorğusu keçirilmiş və əldə olunan nəticələr sənədləşdirilmişdir [1, s.253]. Layihədə nəzərdə tutulduğu kimi, sorğuda iştirak etmiş respondentlər yaşı, sosial-iqtisadi vəziyyəti və etnik mənşəyinə görə (respondentlər Avropa mənşəli olmalı idi) seçilmişdir. 9 il ərzində toplanmış material 2006-cı ildə “Şimali Amerika ingiliscəsi atlası” (“Atlas of North American English”) şəklində nəşr edilmişdir. Atlasda material fonoloji əlamətlərə görə rəngli xəritələrlə izahlı şəkildə verilmişdir. V.Labov ingilis dilinin amerikan variantının dialektlərini regional prinsipə görə Şimal (North), Mərkəz və Cənub (South) və Qərb (West) qruplarına bölmüşdür [3]. Onun fikrincə, Los-Anceles, Dallas, Çikaqo, Birmingem, Buffalo, Filadelfiya və Nyu-York dialektləri regionda baş vermiş siyasi dəyişikliklər nəticəsində yüz il əvvəl malik olduqları formadan tamamilə fərqli xüsusiyyətlər qazanmışlar. Bu atlasdan sonra amerikan dialektologiyası üzrə tədqiqatlar yenidən canlanmış və daha geniş vüsət almışdır. “New York Times”, “US News” və “World Report” kimi nüfuzlu nəşriyyatların V.Labovla müxtəlif müsahibələr dərc etməsi, onun ABŞ Milli ictimai radiosu ilə ictimaiyyəti dialektoloji tədqiqatlar barədə məlumatlandırması Amerikada dialektlərin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilməsinin göstəricisidir.

Məlum olduğu kimi, təhsil müəssisələrində şagirdlərə, tələbələrə “düzgün ingilis dili” öyrədilir. Əslində isə “düzgün ingilis dili” kimi bir anlayış yoxdur. Dialekt normalarından kənara çıxmayan istənilən danışmaq tərzini nəzəri və praktik cəhətdən “düzgün” sayılmalıdır. Cəmiyyətdə dialektlərin “sosial prestij” baxımından müəyyən dərəcələrə ayrılması meylləri müşahidə olunur. Zənnimizcə, “sosial prestij” fərqlərinin məsələyə “qərəzli” yanaşmasına əsaslanır. Məsələn, Cənubi Amerika dialektləri aşağı prestijli dialektlər hesab edilir. Bu, ən azı şimal regionundan olanlar üçün belədir. Onların düşüncə tərzinə görə, Cənubi Amerika dialektində ünsiyyət quran fərdlər məhdud dünyagörüşlü, ali təhsili olmayan

insanlardır. Şimallıların belə qərəzli yanaşmasından məlumatlı olan cənublular öz nitqini Şimal standartlarına uyğunlaşdırmağa çalışırlar.

İngilis dilinin amerikan variantının regional və sosial dialektlərini elmi mənbələrdə araşdırarkən www.dialectsarchive.com internet səhifəsində bir rəqəmsal arxivlə tanış olduq. 1998-ci ildə ABŞ-də “İngilis dialektlərinin beynəlxalq arxivi” (“International Dialects of English Archive”) kimi yaradılmış bu arxiv ingilis dilinin dialektləri üzrə ilk və yeganə onlayn arxiv hesab olunur və dialektoloqlar, dilçilər üçün əvəzsiz mənbədir. Bu arxivin yaradılması ingilis dilinin dialektlərinin tanınması və onlara dair materialların bir yerdə toplanması sahəsində atılmış mühüm addımdır. Arxivi Harvard Universitetinin nəşri olan “Dictionary of American Regional English” və “International Phonetic Alphabet” institutları tanıyır və dəstəkləyir. Onu Şekspirşünas alim, Şekspirin əsərlərinin sənədə səslənməsi üzrə nitq təlimçisi, amerikan Britaniya dialekti üzrə mütəxəssis P.Mayerdir. P.Mayer fonetika və dialektologiya sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərinə görə “Şərəf ordeni” ilə təltif olunmuşdur və hal-hazırda ABŞ-nin Kanzas Universitetinin professorudur. Arxivin yaradılmasında məqsəd ingilis dilinin dialektləri və aksent xüsusiyyətlərinin sənədləşdirilməsidir. Bu sahədə artıq böyük uğurlar əldə edilmişdir.

Biz də ingilis dilinin amerikan variantının regional dialektlərinin aksent xüsusiyyətlərinin tədqiqi prosesində arxivdə yerləşdirilmiş audiomətnlərdən kifayət qədər faydalanmışıq. Lakin arxivin Global Map şöbəsində Azərbaycanda danışılan ingiliscəni təmsil edən audiomətn yoxdur. Ona görə də biz aşağıda təqdim olunmuş mətni səsləndirib onun arxivinin Global Map şöbəsində yerləşdirilməsinə və bununla Azərbaycanın xəritəsinin audiomətnlə təmin edilməsinə nail olduq.

Həmin audiomətni <https://www.dialectsarchive.com/azerbaijan-1> linki vasitəsilə dinləmək olar. Bundan başqa, arxivdə Azərbaycanı təmsil edən audiomətn nümunələrinin sayının artırılması məqsədilə Azərbaycan Dillər Universitetinin - tələbəsi Nərmin Muradovadan ingilis dilində audiomüsaibə alınmış və arxivə göndərilmişdir. Onun səsləndirdiyi mətni

<https://www.dialectsarchive.com/azerbaijan-3> linki vasitəsilə dinləmək olar.

Arxivdə toplanmış audiomətnlər ictimaiyyətin istifadəsinə verilmişdir, lakin onlardan istifadə üçün mətni səsləndirən şəxslərdən icazə alınmasına görə sənəd imzalanması tələb olunur. Nümunə kimi aşağıda bizim imzaladığımız sənəd təqdim edilir:

Subject Waiver and Liability Release

I hereby grant and assign to the International Dialects of English Archive (IDEA) exclusive rights, including copyright, to use, license, and sell this recording of my voice. Each and every such recording made for IDEA is a "work made for hire" commissioned as a contribution to a collective work, and I understand that I will not be the copyright owner thereof and will have no rights thereto. I understand that the recordings may be published and distributed by means of various media, including, but not limited to, the Internet. I make my voluntary, unremunerated contributions to IDEA in the interests of dialect research. I further understand that IDEA may distribute and/or offer for sale copies of my recordings, compilations, or other documents in the archive to inform students, professionals, and the public about dialects of English. I understand that IDEA, its owners, publishers, employees, editors, and agents cannot warrant or guarantee that use of my sound recordings and compilations, made available on the World Wide Web or otherwise, will be subject to their supervision or control. Accordingly, I release IDEA, its owners, publishers, employees, editors, and agents from any and all liability related to dissemination of the material I have contributed or will contribute. I understand that IDEA undertakes to keep my identify private and that my contribution will appear on the Website anonymously. I have read this document and understand its contents.

Subject's name: (please print) Günay Mammadova

Subject's signature: Günay Mammadova

Date: (dd/mm/yyyy): 06.05.2019

Ədəbiyyat

1. Chruszczewski P.P. Studies in American language, culture and literature. Krakow: Tertium, 2009.
2. Chambers J. K. Dialectology. Cambridge University Press, 1998.
3. Labov W.A. National Map of Regional Dialects of American English // www.ling.upenn.edu/phono_atlas/NationalMap/NationalMap/html, 1997.
4. <http://www.dialectsarchive.com/wp-content/uploads/2014/01/FieldRecording-Guide.pdf>

Summary

International Dialects of English in the Light of the History of Their Study

The article provides the historical study of the international dialects of English and regional dialects of its American variant. The main focus is on the the description of the sources collected in the archive created for the study of dialects. The author of th article highlights her cooperation and its results with International Archieve of English Dialects.

The article is important in terms of tracing the history of the study of English dialects, especially the dialects of its American version.

Резюме

Международные диалекты английского языка в свете истории их изучения

Статья посвящена международным диалектам английского языка, региональным диалектам его американского варианта и истории их исследования. Основное внимание автор уделяет вопросам классификации региональных диалектов американского варианта английского языка, истории исследования диалектов традиционными и новыми методами, описанию источников, собранных в архиве, созданном для изучения диалектов, и работе этого архива.

Статья представляет интерес с точки зрения прослеживания истории исследования диалектов английского языка, в особенности диалектов его американского варианта.

Rəyçi: fil.e.d, prof.H.Zərbəliyev